

ВЕРСКО УЧЕЊЕ »БОСАНСКЕ ЦРКВЕ«

У нашем чланку о »Госту Радину и његовом тестаменту« (Преглед 1947, бр. 7) рекли смо да »анализа садржине Никољског и Даничићева јеванђеља, Радосављевог зборника, а нарочито — значајних глоса (примедаба) у Срећковићевом и Грујићевом јеванђељу приказује јасно да је босанска црква била заиста јеретичка.«

Време је да ту анализу изнесемо барем у кратким потезима и да покажемо како споменици средњовековне босанске књижевности могу да нам открију извесне тајне свог учења, брижљиво чуване у току многих векова.

Постоји извештан број средњовековних босанских рукописа већим делом објављених од стручњака-филолога. Наши су филолози проучавали само правописне и дијалектолошке особине објављених од њих текстова и нису улазили у оцену њихове садржине. Ипак треба им захвалити на томе што су они својом анализом утврдили несумњиво босанско порекло тих рукописа.

Остављамо на страну споменике XI—XII века: чувено Маријинско јеванђеље писано глаголицом, Миросављево писано ћирилицом, Гришковићеве и Михановићеве одломке.¹⁾ Сви су ти рукописи постали пре г. 1199 када се по први пут поставило питање о јереси у »босанској цркви«.

У XIII век спадају само »Григоровић-Хилфердингови« одломци јеванђеља — 8 листића ћирилицом, сада у Лењинграду.

Из XIV века има више рукописа: то су Никољско јеванђеље и друго београдско »Даничићево« како га зову, Срећковићево, Грујићево, одломак Баталова јеванђеља, листићи Мостарског и Хилфердингов апостол.

XV веку припадају: Хвалов зборник (садржи Нови завет и Псалтир), Радосављево зборник (садржи Апокалипсу и кратку инису), јеванђеље Твртка Припковића у Лењинграду, »треће београдско« јеванђеље, одломци другог Мостарског (Белићевог) и Чајничког, те апостол Српске Академије.

При прегледу ове доста сиромашне књижевности пада у очи њезина једностраност. Све само књиге Новог завета, и то пре-

¹⁾ Копистан је библиографски преглед проф. Владимира Вранка *Књижевног наслеђа и народноједној Војни. Повијест В. и Н. Срп. 1942, стр. 794—822.*

težno jevanђеља (15 njih od 19 rukopisa), apokalipsa (u 2 rukopisa) i apostołska dela. Samo u jednom zborniku nalazi se Psaltir.

Nema nijedne knjige istorijske sadržine, ni letopisa ni zakonika, nema ni crkvenih beseda ni pouka, nema čak ni apokrifa (osim malo značajnih u Xvalovom zborniku), nema nijednog života nekog starog ili novijeg, nacionalnog sveca.¹⁾ Ništa od onoga što je bogato cvetalo u srpskoj i u hrvatskoj književnosti od XIII do kraja XV veka.

Naše su se dva objašnjenja — 1) ili je bosanska crkva bila strogo »evanđelistička« i stoga se ograničavala samo na čitanje Novog zaveta i negirala duhovnu literaturu drugih vrsta ili 2) ona je imala svoju poučnu i kanonsku književnost, ali su posle njenog pada katoličke i pravoslavne crkvene vlasti neprestano uništavale te knjige kao »jeretičke« i ostavljale samo knjige Novog zaveta, pošto njihova sadržina nije izazivala sumnje, kao ista za sve veroispovesti.

To drugo objašnjenje izgleda nama verovatnije.

Ipak, i između tih 15 bosansko-humskih rukopisa iz XIII—XV veka ima ih nekoliko koji pri pažljivoj analizi ne izgledaju toliko bezazleni i bačuju izvesnu svetlost na osnove učenja »bosanske crkve«.

Naravno, kratki odlomci ne mogu nas ničim poslužiti. Ne možemo ništa reći o neobjavljenim rukopisima kao što su jevanђеље Tivrtka Pripravkića u Leњинgradu ili »treće beogradsko«, izgorelo u požaru Beogr. Nar. Biblioteke 1941 g. Ali analiza ponekih ostalih može da nam pruži neочекиvana otkrića. Pođimo redom od onih koji su bili objavljeni već pre 80 godina.

* * *

I. Dva bosanska jevanђеља iz Beogr. Nar. Bibl. (br. 55 i 56) bila su značajki objavljena od Ђуре Даничића.²⁾ On je Nikoљsko uzео za osnov izdanja, a ispod teksta pobeležio sve varijante drugog beogradskog »Даничићevog«.

U predgovoru on navodi da oba ona imaju lepe šare u bojama i zlatu, u њима stoје krunе и liљani. Prema našem mišljenju, mogla su da budu pisana za bosanske kraljeve iz kraja XIV veka koji su imali šest krunova u svome trбу.³⁾ Ispred svakog

¹⁾ Ул. Ва. Ђоровић, *Историја Босне*, Београд 1940, стр. 10.

²⁾ Ђ. Даничић, *Никољско Јеванђеље*, Београд 1864.

³⁾ М. Пулић, *Споменици српски II*, Б. 1862, стр. 32.

Верско учење »Босанске цркве«

од четири јеванђелиста израђен је бојама и златом његов знак (аиђео, лав, во, орло). Дакле, нема слика јеванђелиста него само симболи. Сматрамо да је то избегавање слика светица — ознака патаренског учења.

Само изнад орла у Никољском стоји »образ светог Јована« док на другим местима пише једноставно »Марк, Лука евангелист«. Овакво издвајање Јована Богослова потсећа нас на нарочити култ тога свеца код западних катара и код »словенских« јеретика, по речима писца XIII века — Монете.

Најзначајније је што у самом тексту има неких отступања од обичног утврђеног. Већ у I глави јев. по Матеју читамо у родослову Христовом чудну реченицу: »Јакова мужа Маријиног, из неје же изиде Исус, док у свим словенским рукописима стоји »ог неје же роди се« (у лат. *ex qua natus est*). Таква замена није случајна. Ова изражава основну тачку богомилског учења — »докетизам« према којем Исус се није родно као човек, него је чудесно изишао из Марије, ушавши у њезино уво као божја реч — *Loros*, — *de cuius virginis corpore, post menses novem, dicunt Christum exisse et de ea natum mirabiliter, sicut in evangeliiis legitur*, пише се о француским катарима. И у »Тајној књизи« (рукопису катара из Конкорца) Христос сам говори апостолу Јовану: »*ego descendens per auditum introivi et exivi*«. У везу с тим схватањем можемо ставити и народну легенду записану крајем XIX века у старом селу Колима, у Доњим Крајевима: »Сам господ ухвати голуба, захукне и пошаље дјевици цуру, да и он њу захукне, и тако роди се Христос«⁹⁾.

Још једна значајна промена налази се у тексту јев. по Луци XI, 3, у »Оченашу«. Познато је да су богомили на мистички начин тумачили речи »*artop hemon epiousion*« не као *panem nostrum quotidianum*, свакодневни хлеб, него као »над-суштни«, *panem supersubstantialem*.

Пошто је реч »насуштни« добила конкретни значај: »потребни«, Никољско јеванђеље уноси нов мистички израз: »хлеб наш иносуштни«, што значи »друге суштине, друге природе« — нематеријалски, у духу богомилске метафизике.

Дакле, у Никољском и Даничићевом рукопису налазимо неколико значајних тачака:

⁹⁾ Ivo Šajnović, *Koča. Zbornik za nar. život i običaje Jug. Ak. III* (1898), 264. На богомилско порекло ове легенде већ је упозорио К. Ралчевско у *Извештајама Ак. Наука XV* (1910), 4, стр. 109.

- 1) докетизам који учи да је Исус чудесно изишао из Марије,
2) нарочито поштовање Јована Богослова,
3) избегавање слика светаца и замену њихову симболима,
4) мистично тумачење молитве »оченаш«.

Све те тачке одговарају оптужбама против западних катара и босанских патарена. »Оптужба и оптужени« се у томе слажу.

П. Год. 1902 објавио је проф. М. Н. Сперански у Јагићевом Архиву глосе из босанског јеванђеља које је онда принадао проф. Панти Срећковићу у Београду.⁷⁾ Сада се том рукопису изгубио траг. Рукопис није био потпуно: недостајало му је читаво јев. по Матеју и већи део јев. по Јовану. И у њему није било слика светаца, само вињете с аждајама и кентаврима.

Не можемо утврдити како је гласно текст у 1 глави јев. по Матеју. Али његове глосе (1 — у јев. по Марку, 8 — у јев. по Луца и 6 — у јев. по Јовану) врло су значајне. Издавач није схватио њихову важност и оне су остале незапажене у питању о »босанској цркви«.

То су већим делом алегорична тумачења Христових прича и чудеса. Византиски богослов почетка XII века Јевтимије Зигавин који је дуго испитивао осуђеног у Цариграду вођу богомила Василија и његове присталице, доноси у својој »Паноплији« читав низ сличних алегоричних њихових тумачења прича и чудеса у јев. по Матеју (за главе II—IX). Основна је карактеристика учења богомила што они нису веровали у реалност чудеса, него су их тумачили као алегорију. У босанском рукопису недостаје јев. по Матеју, али налазимо сасвим сличне глосе за друга јеванђеља.

На пример, прича о милосрдном Самарјанину (глоса бр. 5) тумачи се овако: несретни човек означава »пленике«, т. ј. људске душе заробљене у телу. То је патаренско дуалистичко учење: душе су »angelī inclusi in corpore«. Левит који није помогао несретника означава »Ивана Водоносца«. Овакав подруглив назив за Јована Крститеља потпуно одговара богомилском учењу да је тај пророк био послан од ђавола и да је његово крштење водом без значаја. Сличан подруглив назив наденули су цариградски богомили Јовану Златоусту (место Chrysostomos—Phrysostomos »сметеноуст«), према тачном наводу Зигавиновом.⁷⁾

⁷⁾ M. N. Speranskij, Ein bosnisches Evangelium aus der Handschriftensammlung Srecković's. Archiv für slavische Philologie XXIV (1902), 172—182.

У ПАНОПЛИЈА ДОГМАТИКЕ. Тетовинте 1710, стр. 173

Bosanski učenje «Bosanske crkve»

Još je značajniji glas br. 8 uz причу о блудном сину. Старији син тумачи се као «анђели који увек служе богу», а млађи као «анђели које скида сатана». То су олет она заведена од Сатане анђели, заробљени у људском телу, према богомилском учењу. Бреди споменути да су бугарски богомили одавно видели да тумаче ову причу као alegорију. Бугарски полемичар X века презантатер Козма вели да су они под старијим сином подразумевали Христа, а под млађим — Сатану. Видимо сада да су босански богомили у XIV веку нешто променили у тумачењу, али да је у суштини оно остало исто.

Најинтересантнија је глоса бр. 9 уз причу о неверионом приставу, за коју се олет зна из Козмине беседе како су је богомили примењивали на Сатану, називајући га «економ неправде». И ломбардска «Тајна књига» служи се изразима из исте приче када говори о устанку Сатане против Бога.⁹) Босански рукопис доноси овакву глосу: »Богати човек је кнез века, његов економ — старешина цркве његове, а дужници су законници који сваког дана отпуштају грехове и тако губе душе човечје».

Ту је свака реч драгоцене. »Кнез века« је несумњиво Сатана који влада светом, према богомилском учењу. Његов пристав «економ» тумачи се као »старешина његове цркве«. Та глоса јасно циља на католичку цркву: она је »Сатанина црква«, а њезин старешина папа је економ (кључар) Луциферов. Лукави дужници означавају »законике« или фарисеје (упор. Мат. XXII, 36), у овом случају католичке свештенике који лако опраштају грехове (да се сетимо индугенција) и тиме губе људске душе, док патарени сматрају да је сваки грех смртоносан и да само њихово духовно крштење (consolamentum) може да спасе човека.

Исти католички »законници« наводе се у глоси бр. 2 као неспретни лекари који немају снаге да излече болесну жену, а она означава »људе божје« — него их могу да излече само »12 апостола који сваког дана изобличавају грехове«. Људи божји, homines de Dieu — то је познати назив за праве »крстјане« — богومиле. Дванаест апостола имао је Василије у Цариграду, 12 поглавара имали су француски патарени г. 1163; вероватно су и босански богомили имали 12 апостола — стројника на челу своје цркве.

Иста антитеза између католика и »божјих људи« налази се у глоси бр. 10, уз причу о богатом и сиромашном Лазару. Богаташ

⁹ J. Иваница, Богомилски књиги и легенди. Софија 1925. стр. 75.

Постава

означава »синове века и господина века«, т. ј. опет Сатану и његову цркву, док сиромашни Лазар означава »људе божје« — изабране богомице која ће бити спасени и доћи у »ирило Аврамово«. Из тога видимо да су босански богомили поштовали Аврама, пошто га сам Христос спомиње у тој причи. Тиме се објашњава и натпис на стећку госта Мишањена, на којем нема нигде крста: њему »бише приредно по уредби Аврам своје велико гостолубство«, т. ј. примио у своје наручје.⁹⁾ Тај натпис није у нескладу са богомилским учењем: Јевтамије Зигавин изрично вели да су богомили признавали за свеце све патријархе наведене у Христовом родослову, т. ј. Аврама, Исака, Јакова и друге.¹⁰⁾

Исто тако у глоси бр. 7 »Аврам, Исак и Јаков и сви духовни пророци« означавају »људе божје«, т. ј. изабране богомице, док »синови царства« тумаче се као »отступници које одведе Сатана«, т. ј. отступничка католичка црква.

Значајна је и глоса бр. 12, уз чудо са пет хлебова; и њега босански рукопис тумачи на алегоричан начин. Пет хлебова којима је Христос наситио хиљаде људи, означавају »четири јеванђеља и веру Јудину«. Опет презвитер Козма наводи слично тумачење као једну од основних тачака богомилског учења: пет хлебова означавају 4 јеванђеља и дела апостолска. Видимо да је босанска црква XIV века, држећи се исте алегорије, постала попустљивија према Старом завету; сачувала је за њега презрив назив »вера Јудина«, али ставља га поред јеванђеља.

Нисмо анализирали све глосе, јер неке нису потпуно разумљиве: изгледа да издавач није их тачно преписао. Али већ наведене пружају нам читав низ значајних тачака богомилског учења: непомирљив став према католичкој цркви као Сатаниној, подругљив однос према Јовану Крститељу, убеђење да је Сатана — »господин века«, да су људске душе — анђели заробљени у телу; нарочито истицање »људи божјих« и њихових 12 апостола и уопште, алегорично тумачење чудеса и прича. Ова анализа пружа нам доста јасну слику тајног учења босанске цркве — богомилства умерено-дуалистичког типа (са еволуцијом у односу према Старом завету), сличног учењу цариградске општине и ломбардске општине Коинкореча, како је описује Рајнер Сакони, сам бивши патаренски старешина.

⁹⁾ Гласник Зем. Музеја VI (1894), 778.

¹⁰⁾ Паноплија, стр. 1716; признају и 18 пророка из Старог завета.

Верско учење «Босанске цркве»

III. Значајно је босанско јеванђеље које је проф. Радослав Грујић недавно нашао у Македонији, у селу Врутоку близу Гостивара.¹¹⁾ Припадало је раније манастиру св. Тројице код Пасеваља. И њему недостају многи листови.

Опет и тај рукопис нема слика светаца — само њихове симболе; издавач доноси лепу слику орла у лету који означава апостола Јована.

Једина глоса налази се уз главу IX јев. по Матеју. Поводом «митнице» (царинарнице) писац је дао у црном оквиру овако тумачење:

«Митница — место патријархово идјеже се патријарси ставе сребром и златом».

Тај антиклерикални испад уперен је против православне јерархије која изгледа писцу-богомилу незаконита, постављена по миту. Проф. Грујић мисли да је тај испад могао бити учињен год. 1375 када су, по речима Данилова настављача, неки кандидати покушавали да се подигну на упражњени престо «среброљубијем». Али пошто се ту патријарси спомињу у множини, можемо претпоставити да ова глоса није везана за одређен датум, него испољава негативан став богомила према свим патријарсима, пре свега у Цариграду и Трнову.

Занимљив је једини запис пишчев: «Преподобњејши Ратко, дај ми да ручам, гладни сиромах». Издавач потсећа нас да је за време краља Стефана Томаша на челу босанске цркве стојао дед Ратко. У сваком случају ово је још један доказ томе, како је босанска црква постала «господска». Њене старецине уживају титуле «господин» и «преподобњејши», богате се као гост Радин, док је писац књиге — гладан сиромах.

Грујићево јеванђеље лепо допуњава Николско и Срењковићево тиме што износи: 1) непријатељски став према православној јерархији и 2) исту замену слика светаца — симболима.

IV. Врло значајан фрагмент је «Баталово јеванђеље» — једва четири листића пергамена, очувана у Лењинграду.¹²⁾ Запис показује да је књига била писана по поруцини тепчије Батала за старца Радина г. 1393. Врло су значајна два списка имена (после краја јев. по Јовану). Први садржи 16 имена, почиње од Јеремиса и Азарије, и завршава се Драгичем, Љубином, Дражетом и Томи-

¹¹⁾ Описао га је у «Белићевом зборнику» Београд 1937, стр. 263. ст.

¹²⁾ Објавио Љуба Стојановић у *Starinama* XVII (1885), 230—232.

шем. Други почиње речима: »Се лингу предреченије редове, ки су се ипрекли у ред цркве господина нашега Растудија«, садржи 12 имена, почев од »господина Растудија« до Ратка.

Иако су имена била објављена пре 60 година, досада није примењено да су Драгич, Љубин и Драгета при крају првог списка — добро познате личности — поглавари »реда босанске цркве« из акта одрицања од патаренства на Бољном Пољу г. 1203. Тамо су имена нешто покварена: Dragice, Lubin, Brageta (да се сетимо *Vacilius = ban Culinus* у писму 1199 г.), али се лако исправљају као Dragich, Lubin, Drageta и стоје истим редом старешинства.

Можемо тврдити да 16 имена првог списка наводе имена осливача »босанске цркве« из краја XII века, када су неки Јеремија и Азарија почели да шире ново учење у Босни. Судећи по њиховим библијским именима која отскачу од чисто словенских имена осталих главара босанске цркве, та су двојица дошла из Македоније где су честа била имена старих пророка Давид, Мојсије, Арон и друга. Од тих старешина последња су тројица остала на челу цркве г. 1203 и привидно се одрекла »патаренске јереси« пред папским легатом који изрично пише папи да је »свршио ствар оних бивших патарена у Босни« (*tractato negotio illorum quondam Patarinorum in Bosnia. Smiciklas, Codex III, 36*).

После тог привременог пораза »господин Растудија« је реорганизовао босанску цркву, вероватно за време бана Нинослава када је она фактички победила католичку и протерала њу ван граница Босне. Тај »Растудија босански« био је по злу познат и у Србији. Обе рецензије званичног српског синодика (обрета проклињања јеретика) — и браничевска и дабарска, обе постале за време архиепископа Јакова (1284—1292) проклињу као нечистиве бабуве Растудија и читав низ његових присталица »јеретике босанске и хумске«. Доста је вероватно да обе рецензије потичу од старије, из доба архиепископа Арсенија (после 1235 г.) чији су трагови сачувани у будимљској рецензији синодика.¹³⁾

Те споменике званичног рада српских црквених сабора не смемо држати за писане »без смисла и разумевања«, као ни податке Кричије св. Савае о јеретцима »богомилима и бабунима«.

Дакле, Баталов фрагмент пружа нам драгоцене податке (вероватно преписане из старог оригинала XIII века):

¹³⁾ Види издања у Споменику С. А. 31 (1898) и 56 (1922). Сматрамо да је иштаване Љ. Стојановића о интерподацијама у синодику нетачно: он је узео Растудија за личност из 1393 године.

Верски уџиве «Босанске цркве»

1) о оснивачима «босанске цркве у XII веку — од Јеремије и Азрије до Драгича, Љубина и Дражете из 1203 г.,

2) о обнови «реда босанске цркве» од господина Расудија која је стајао на челу «12 апостола». Они су по нашем мишљењу, сировели ону реорганизацију босанске цркве, која је њој за време бана Нинослава извојевала потпуну победу над католичком, као освету за пораз Албијана у Прованси.

V. Добро је познат Радосављево зборник писан за време краља Стефаца Томаша (1443—1461) и деда Ратка од крстјанина Радосава за крстјанина Гојисава.¹⁵⁾

Споменуемо кратко да зборник има богате орнаменте, са сликама животиња и људи, чак самог Радослава, али нема ниједне слике свеца. Чак у доба Ренесансе босански «крстјанин» избегава те слике.

Садржина тог зборника је нешто особито: он садржи само Апокалипсу и кратку патаренску мису. Познато је да је тајанствена Апокалипса била нарочито поштована од богомила: њихова «Тајна књига» је у ствари још једна апокрифна Апокалипса истог Јована Богослова; у Хваловом зборнику и у Лијонском катарском зборнику XIII века Апокалипса долази испред апостолских посланица.

Кратка миса скоро потпуно се слаже са катарском мисом у споменутом Лијонском зборнику: она се састоји само из «оченаша» нарочито поштованог од богомила као једине молитве господње, и из I главе јев. по Јовану, мистичке главе о Христу као вечитој светлости и речи божјој, што потпуно одговара гностичким изворима манихејства и богомилства. Између те две основне тачке службе божје налази се неколико кратких молитава и респонзорија; мада је разлика у томе што се у катарском зборнику исте молитвице понављају и испред «оченаша», док у Радосављевог тога нема. Дакле, у босанском рукопису XV века миса је још пошто краћа него у француском XIII века. Али у суштини то је иста кратка, сува служба, која се своди скоро на «голи оченаш» (по изразу Зигавина), у којој нема ни свхаристије ни причешћа ни певања химни.

¹⁵⁾ Описан од Фр. Рачкот у *Statistika XIV* (1882), 21—29 и од В. Јасића у његовом *Архиву XXV* (1903), 20—26; читање обојце издавача «Гојиске» је погрешно; на фотографији у *Архиву*, стр. 25 јасно се чита «Гонисав».